

УДК 159.923.33

Миргород К.Г., слухачка магістратури соціально-психологічного факультету НУЦЗУ;

Ушакова І.М., к. психол. н, доцент, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах соціально-психологічного факультету НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ ВИХОВАНЦІВ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ

У статті наведено теоретичний аналіз особливостей агресивності вихованців школи-інтернату, детермінанти її прояву, розвитку та негативного впливу на поведінку дитини, а також подано дані емпіричного дослідження прояву різних форм агресії у вихованців школи-інтернату в порівнянні зі школярами, які виховуються у сім'ях.

Ключові слова: агресивність, агресія, вихованці школи-інтернату, підлітки, діти молодшого шкільного віку.

В статье проведен теоретический анализ особенностей агрессивности воспитанников школы-интерната, детерминанты ее проявления, развития и негативного влияния на поведение ребенка, а также представлены данные эмпирического исследования проявления различных форм агрессии у воспитанников школы-интерната по сравнению со школьниками, которые воспитываются в семьях.

Ключевые слова: агрессивность, злость, воспитанники школы-интерната, подростки, дети младшего школьного возраста.

Постановка проблеми. Вивчення психічного розвитку дітей, які виховуються поза родиною, без піклування батьків - в будинках дитини, притулках, дитячих будинках, школах-інтернатах нині стало дуже гострою і актуальною проблемою. Соціально - економічна і політична ситуація в Україні призводить до зростання числа дітей - сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Особливо багато таких дітей і підлітків знаходиться в дитячих будинках та освітніх закладах інтернатного типу. Виховання дітей у закладах закритого типу порушує природний процес формування особистості та соціалізації дитини. Вихованці таких закладів - це особлива вікова та соціальна категорія населення, що характеризується цілою низкою психологічних проблем. Прояв агресивності - одна з найчастіших проблем у середовищі дитячих колективів шкіл - інтернатів.

Ті чи інші форми агресії характерні для більшості дітей. Але якщо із засвоєнням правил і норм поведінки у багатьох із них ці безпосередні прояви агресивності поступаються місцем просоціальним формам, то у певній категорії дітей агресія як стійка форма поведінки не тільки зберігається, але й розвивається, трансформуючись у стійку якість особистості. В результаті знижується продуктивний потенціал, звужуються можливості повноцінного спілкування, деформується особистісний розвиток. Агресивна дитина приносить безліч проблем не тільки оточуючим, але і самій собі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні роки вчені, працюють у різних напрямках, пропонують різноманітні підходи до трактування та визначення сутності агресивної поведінки, її психологічних механізмів. Проблему агресивності дітей – сиріт та дітей, які залишились без опіки батьків розглядали провідні вітчизняні та зарубіжні психологи і соціальні педагоги В.В. Лебединський, О.С. Нікольська, О.Р. Баєнська, М.М. Ліблінг, Р.В. Бісалиєв, Т.М. Зубкова, В.С. Кальний, А.А. Міронова, Л.Я. Оліференко, Т.І. Шульга, І.Ф. Дементьева та інші.

Дослідження та багаторічні спостереження показують: агресивність, що склалася в дитинстві, залишається стійкою рисою і зберігається протягом подальшого життя людини. Можна вважати, що вже в дошкільному віці складаються певні внутрішні передумови, що сприяють її прояву в різні періоди життя.

Особливо актуальною є ця проблема для вихованців шкіл-інтернатів, оскільки більшість з них – це педагогічно занедбані діти з негативним життєвим досвідом, яким властиві проблеми як особистісного так і міжособистісного характеру: невпевненість у собі, комплекс неповноцінності, почуття соціальної відчуженості, несформованість внутрішньої позиції, підвищена агресивність тощо.

Тому вивчення особливостей агресивності вихованців школи-інтернату є актуальним і буде сприяти розробці комплексу психокорекційних заходів, спрямованих на попередження і подолання негативних впливів на психічний розвиток дітей, які виховуються у закладі інтернатного типу.

Метою нашої роботи є дослідження особливостей прояву різних форм агресивності у дітей різного віку, які виховуються у школі-інтернаті та у сім'ях.

Виклад основного матеріалу. Агресивність у загальних рисах розуміється як цілеспрямоване нанесення фізичної або психічної шкоди іншій особі. Серед факторів, які впливають на розвиток агресивності вчені виділяють особливості сімейного виховання, приклади агресивної поведінки, які дитина може спостерігати з телеекрану чи з боку однолітків, емоційне напруження та фрустрації (розчарування, розлади, зриви). Однак, всі ці фактори викликають агресивну поведінку далеко не у всіх. В одній і тій же сім'ї, в подібних умовах виховання виростають різні за ступенем агресивності діти [1].

У дітей, як і у дорослих спостерігається дві форми агресії:

1) неагресивна агресивність – як механізм задоволення бажань, досягнення цілей і здатності до адаптації; вона необхідна для здорового емоційного розвитку.

2) ворожа агресивність – не тільки злісна ворожа поведінка, а й бажання причинити біль, отримати задоволення від цього. Результатом такої поведінки бувають конфлікти, становлення агресивності як риси

характеру. Така агресія виникає внаслідок тривалого дистресу та болю, які змінюють вроджену недеструктивну агресивність на протилежну, яка викликана бажанням усунути джерело болю та дистресу. Тобто, виникає тип агресії, який набуває риси певного ендогенного бажання спричиняти шкоду або руйнувати дещо в своєму оточенні, що відчувається як джерело надмірного невдоволення. Таким чином, деструктивна агресія, як і інші форми агресивності, викликається спробами самоствердитися і контролювати життєві ситуації [2].

Серед психологічних особливостей, які провокують агресивну поведінку дітей виділяють:

- 1) недостатній розвиток інтелекту і комунікативних навичок;
- 2) знижений рівень саморегуляції;
- 3) нерозвиненість ігрової діяльності;
- 4) знижену самооцінку;
- 5) порушення у відносинах з однолітками [7].

І.А. Фурманов, А.А. Аладьїн, Н. В. Фурманова поділяють агресивну поведінку дітей на дві форми:

1) Соціалізована – це поведінка дітей, які не мають психічних порушень, у них низький моральний і вольовий рівні регуляції поведінки, ігнорування соціальних норм, слабкий самоконтроль. Такі діти використовують агресію для притягування уваги, надмірно яскраво виражають свої агресивні емоції. Їх поведінка спрямована на отримання емоційного відгуку з боку інших, або прагнення до контактів з іншими. Тільки-но дитина отримує бажане, одразу-ж припиняє агресивні дії. Агресія цих дітей має безпосередній мимовільний характер, ворожі дії швидко змінюються дружніми.

2) Несоціалізована – таку форму агресії зазвичай демонструють діти, які страждають на які-небудь психічні розлади (епілепсія, шизофренія, органічні ураження головного мозку) з негативними емоційними станами (тривога, страх, дисфорія). Негативні емоції і супроводжуюча їх ворожість можуть виникати спонтанно, а можуть бути реакцією на психотравмуючу або стресову ситуацію. Особистісними рисами таких дітей є висока тривожність, емоційна напруга, схильність до збудження і імпульсивної поведінки. Агресивними діями вони або розряджають накопичену емоційну напругу, або отримують задоволення від спричинення неприємностей іншим [8].

Як відмічають психологи, особливостями дитячої агресії є:

- 1) жертвами агресії стають близькі люди – рідні, друзі тощо;
- 2) далеко не всі агресивні діти виховуються в неблагополучних сім'ях;
- 3) агресія найчастіше виникає без реального приводу [6].

Негативні прояви емоційної сфери (агресивність, тривожність, суб'єктивне переживання самотності) вихованців школи-інтернату, ускладнюються факторами депривації, психологічної травми розлуки з родиною, недостатністю розвитку пізнавальних процесів.

І.В. Дубровіна, спираючись на роботи Й. Лангмейера і З. Матейчіка, визначає психічну депривацію як психічний стан, що виникає в результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкту не надається можливості для задоволення основних (життєвих) психічних потреб в достатній мірі і протягом досить тривалого часу [4].

Фрустрація потреби в емоційному теплі з боку близького дорослого, відсутність батьківської любові і турботи, виховання в умовах інтернату проявляється психічною депривацією, порушеннями мотиваційно-потребнісної сфери, особистісної ідентичності. Ранній дитячий досвід дитини - вихованця школи інтернатного типу формує такий феномен як «втрата базової довіри до світу», яка проявляється в агресивності, підозрливості, нездатності до автономного життя. Це може відобразитися на психоемоційному благополуччі дитини, викликати негативні особистісні зміни, привести до неконструктивних форм поведінки. Агресивна позиція дитини-вихованця школи-інтернату по відношенню до інших людей є наслідком дефіциту любові і нерідко поширюється навіть на братів і сестер. Будь-які дії оточуючих сприймаються дитиною як привід для конфлікту. Так само сильно вираженою може бути і агресивність вихованців відносно дорослих.

Деприваційні умови по-різному впливають на дітей різного віку. З віком змінюється потреби дитини, а також чутливість до їх недостатнього задоволення.

Проблеми психологічного характеру дітей-сиріт та дітей, які залишились без опіки батьків визначаються недоліком батьківської ласки і любові, ранньої депривації неформального спілкування з дорослими. Цей фактор, як відомо, накладає відбиток на весь подальший період формування особистості. Недорозвиненість внаслідок такої депривації механізмів ідентифікації стає причиною емоційної холодності, агресивності і в той же час підвищеної вразливості вихованця школи-інтернату [5].

Структура прояву різних форм агресії обумовлена віковими особливостями. Наприклад, у молодшому шкільному віці у зв'язку з переходом дитини в нові соціальні відносини агресія розуміється як реакція, обумовлена комплексом внутрішніх і зовнішніх змін, соціальної спрямованості.

Підліткова агресія часто проявляється як захисний механізм тривоги. Їх виникнення і прояв у підлітковому віці пов'язане із суперечливим, конфліктним характером Я-концепції підлітка. Коли виникають труднощі і сумніви в досягненні успіху, негативний емоційний досвід

підлітка посилюється, закріплюється у поведінці, шляхах компенсації і способах захисту і стає стійкою особистісною властивістю. Прояви агресивності, тривожності, переживання самотності багато в чому визначаються стилями сімейного виховання, умовами соціального життя і найближчого оточення підлітків, їх індивідуально-типологічними особливостями тощо.

Однією з форм агресивної поведінки у підлітків є аутоагресивна поведінка, тобто агресія, спрямована на самого себе. Аутоагресія, по суті, являє собою деструктивну, саморуйнівну поведінку. Наявність аутоагресії пов'язано з особливостями сприймання інших людей. Рівень аутоагресії виявився негативно пов'язаним лише з уявленням про те, "яким мене бачать інші" (подвійна рефлексія). Чим вище рівень аутоагресії суб'єкта, тим більш негативними є уявлення про оцінку іншими його особистості [3].

Таким чином, однією з проблем дитини, особистість якої формується в умовах емоційної депривації, яка може призвести до її дезадаптації в соціумі, є агресивна поведінка, яка найчастіше виникає як захисна реакція на стресову ситуацію. Діти, які виростили в школах - інтернатах відрізняються від дітей, які виростили в сім'ї за різними характеристиками, в тому числі і за показниками агресії та агресивності. Саме це ми і спробували довести в нашому дослідженні.

Відповідно до мети дослідження було визначено контингент досліджуваних. У дослідженні брали участь вихованці Люботинської загальноосвітньої школи-інтернату (експериментальна група) та учні загальноосвітньої школи № 35м. Харкова (контрольна група). В цілому вибірка складала 50 осіб. З них 25 дітей, що виховуються в сім'ях, і 25 вихованців школи-інтернату. Виходячи зі специфіки періоду соціального розвитку для аналізу нами були виділені дві вікові категорії дітей: від 7 до 11 років (молодший шкільний вік); від 11 до 14 років (підлітковий вік).

У дослідженні було використано опитувальник "Методика діагностики показників і форм агресії". Це особистісний опитувальник, розроблений А. Бассом і А. Даркі призначений для діагностики агресивних і ворожих реакцій.

Спочатку проаналізуємо показники різних форм агресії у дітей молодшого шкільного віку, порівнявши результати дослідження дітей, які виховуються у школі-інтернаті та дітей, які виховуються у сім'ях з застосуванням t-критерія Стьюдента. Отримані результати наведено в таблиці 1.

Виходячи з представлених даних, ми можемо констатувати, що досліджувані першої групи дітей, які виховуються у школі-інтернаті мають значно вищі показники за шкалами «Негативізм» та «Образа», у порівнянні з групою дітей, які виховуються у сім'ях. Це означає, що молодші школярі, які живуть в інтернаті, частіше демонструють опозицій-

ну манеру в поведінці (від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів) та заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.

Таблиця 1

Показники форм агресії у дітей молодшого шкільного віку, які виховуються у різних соціальних середовищах (у балах)

Форми агресії	Вихованці школи-інтернату ($\bar{x} \pm \sigma$)	Діти, які зростають у сім'ях ($\bar{x} \pm \sigma$)	t	p
Фізична агресія	5.50±1.06	5.25±2.05	0.4	-
Непряма агресія	4.20±1.98	4.60±2.13	1.11	-
Роздратування	5.60±1.76	5.10±1.60	1.69	-
Негативізм	3.25±1.38	2.60±1.24	2.35	≤0.05
Образа	5.60±1.18	4.80±1.14	3.89	≤0.01
Вербальна агресія	8.45±1.19	8.40±2.30	0.15	-
Почуття провини	5.20±1.76	5.00±2.87	0.52	-
Підозрілість	5.50±2.20	5.30±1.80	0.56	-

При негативізмі вся поведінка дитини йде врозрід з тим, що пропонують їй дорослі. Це реакція не на зміст дії, а на саму пропозицію дорослого. Негативізм в поведінці вихованців школи-інтернату молодшого шкільного віку пояснюється, як правило, багатьма соціальними та психологічними факторами, такими як: порушення в мотиваційній, емоційній, вольовій та моральній сферах особистості, а також - особливостями виховання.

Образа у дітей, які виховуються у школі-інтернаті може бути викликана недостатньою увагою до дитини, її успіхів та досягнень або з повною її відсутністю, а також порушенням комунікації з іншими дітьми.

Далі проаналізуємо показники за формами агресії, які були виявлені в групі підлітків, які виховуються у школі-інтернаті та підлітків, які виховуються у сім'ях. Результати ми відобразили у таблиці 2:

Згідно з наведеними вище даними, ми бачимо, що підлітки, які виховуються у школі-інтернаті мають значно більші показники, ніж підлітки, які зростають у сім'ях за шкалами «Роздратування» та «Вербальна агресія», що свідчить про переважання у перших готовності до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (їх запальність, грубість) та про їх готовність виражати негативні відчуття як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

Високі показники за першою з названих шкал дають підстави говорити про те, що підлітки - вихованці школи-інтернату навіть при невеликому збудженні проявляють різку грубість з виразністю негативних

почуттів. Пояснити це можна тим, що вихованці школи-інтернату змушені протягом усього дня перебувати в оточенні одних і тих же однолітків і дорослих, часто не маючи можливості усамітнитися, що може провокувати їх роздратування.

Таблиця 2

Показники форм агресії у підлітків, які виховуються у різних соціальних середовищах (у балах)

Форми агресії	Вихованці школи-інтернату (x±σ)	Діти, які зростають у сім'ях (x±σ)	t	p
Фізична агресія	8,25±1,25	8,00±1,39	0,13	-
Непряма агресія	4,20±1,98	4,60±2,13	1,11	-
Роздратування	10,00±1,04	8,63±1,69	2,69	≤0,05
Негативізм	5,20±1,76	5,00±2,87	0,52	-
Образа	5,50 ±2,20	5,30±1,80	0,56	-
Вербальна агресія	22,9±3,0	17,6±2,8	2,2	≤0,05
Почуття провини	5,50±1,06	5,25±2,05	0,4	-
Підозрілість	8,45±0,73	7,50±1,25	0,66	-

Відомо, що вербальна агресія – вираз агресивних почуттів через крик, вереск, сварку, лихослів'я. Так як підлітки, які виховуються у школі-інтернаті позбавлені любові і ласки, то увага дорослого для них є самоціллю, а вербальна агресія - найбільш легкий спосіб отримання бажаного. Крім того, не секрет, що "міцне слівце" є для підлітків засобом демонстрації своєї дорослості, чим вони часто користуються.

Відмітимо також, що деякі відмінності між групами виявлено в показниках фізичної агресії та підозріливості з вищими показниками у підлітків – вихованців інтернату.

Фізична агресія у підлітків, які виховуються в школі інтернаті проявляється у вигляді агресивної поведінки з використанням фізичної сили, спрямованої проти іншої особи або об'єкта, через грубість, запальність, недовіру. А так як за шкалою «Роздратування» так само були відзначені вищі показники це підкреслює деструктивну спрямованість агресії в ситуаціях міжособистісної взаємодії у цих досліджуваних в порівнянні з підлітками, які виховуються в сім'ях. Також зазначимо, що особливість підліткового віку полягає в значному зростанні сенсу свого фізичного, психологічного та духовного "Я", а специфіка школи-інтернату часто є причиною недостатнього розвитку інтелекту і комунікативних навичок, тому прагнення до підвищення власної значущості підштовхує такого підлітка до проявлення фізичної агресії.

Поясненням того, що рівень підозрілості у підлітків, які виховуються у школі-інтернаті є вищим, ніж у підлітків, які зростають в сім'ї, може служити те, що найбільш серйозним наслідком втрати батьків або

їх віддалення є втрата «базової довіри до світу», що і призводить до підозрілості, недовірливості, агресивності дитини, з одного боку, і формуванню невротичного механізму - з іншого.

На останньому етапі нашого дослідження особливостей агресивності у вихованців школи-інтернату ми порівняли їх результати з результатами дітей, які живуть у сім'ї за показниками загального індексу агресивності, виділивши рівні агресивності: високий (індекс агресивності вище норми), середній (індекс агресивності відповідає нормі), низький (індекс агресивності нижче норми), порівнявши ці дані з використанням кутового перетворення Фішера. Дані подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Рівні загальної агресивності у дітей які виховуються у різних соціальних середовищах (в %)

Рівні агресивності	Вихованці школи-інтернату	Діти, які зростають у сім'ях	ϕ	p
Високий	46,7	13,4	3,04	$\leq 0,05$
Середній	26,6	26,6	-	-
Низький	16,7	60,0	4,11	$\leq 0,05$

Як свідчать ці дані, загальна агресивність дітей, які виховуються у школі-інтернаті значно вище, ніж у дітей, які виховуються в сім'ях. Так, високий рівень агресивності мають 46,7 %, тоді як серед дітей, які виховуються в сім'ях таких виявлено лише 13,4 %. Навпаки, значна кількість досліджуваних другої групи (діти, що живуть в сім'ях) має низький рівень агресивності (60,0 %), що суттєво (на рівні $p \leq 0,05$) менше порівняно з тими дітьми, які живуть в інтернаті. Такі дані свідчать про те, що агресивність суттєво залежить від умов соціального середовища і, таким чином, визначає поведінку дітей і підлітків.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна констатувати:

1. Вихованців школи-інтернату молодшого шкільного віку відрізняють від їх ровесників зі звичайних сімей дисгармонійність емоційної сфери, негативізм та образа як прояви агресивності у їх поведінці.

2. Специфічні особливості поведінкової та емоційної сфери підлітків, що виховуються поза сім'єю, можуть бути розцінені як недорозвиненість комунікативних навичок та прагнення до підвищення власної значущості.

Так, наприклад, контакти з дорослими у цих дітей характеризуються зіткненням потреби в позитивному ставленні з фрустрацією потреби в інтимно-особистісному спілкуванні, що пояснює перевагу у вихованців таких форм агресії, як роздратування та вербальна агресія.

3. В цілому, рівень агресивності у вихованців школи-інтернату

вище ніж у дітей, які зростають у сім'ях. Такі відмінності пояснюються багатьма факторами, такими як прагнення привернути до себе увагу однопітків, прагнення бути головним, особливостями виховання, недостатньою увагою і розумінням з боку дорослих, фрустрацією базових потреб дитини, індивідуальні особливостями характеру тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова А. А. Влияние условий обучения на агрессивность у подростков. / А. А. Абрамова, С. О. Кузнецова // Тюменский медицинский журнал. – 2012. – № 1. – С. 4–10.
2. Бандура А. Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Академия, 2000. – 250 с.
3. Воликова С. В. Проявления эмоциональной дезадаптации у школьников из различных социальных групп / С. В. Воликова, А. Б. Холмогорова // Другое детство. Сб. научных статей. – М. : МГУ, 2009. – С. 108–118.
4. Дубровина И. В. Психологическое развитие воспитанников детского дома / И. В. Дубровина. – М. : Педагогика, 1990. – 200 с.
5. Кузнецова С. О. Взаимосвязь проявлений агрессивности с типом социализации в подростковом возрасте / С. О. Кузнецова // Суицидология. – 2010. – № 1. – С. 19–28.
6. Морозова Е. С. Агрессивность и личностная идентичность у подростков – воспитанников интерната: дисс. к. психол.н. : 19.00.01 / Морозова Екатерина Сергеевна. – М., 2006 – 224 с.
7. Сидорова Л. К. Организация и содержание работы с детьми-сиротами и детьми, оставшимися без попечения родителей / Л. К. Сидорова. – М. : Айрис-пресс, 2004. – 178 с.
8. Фурманов И. А. Психологическая работа с детьми, лишенными родительского попечительства / И. А. Фурманов, А. А. Аладьин, Н. В. Фурманова. – Минск : Тесей, 1999. – 224 с.

УДК 159.9

Панова В.О., здобувач кафедри психології діяльності в особливих умовах НУЦЗУ

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ПРОФЕСІЙНО ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПСИХОЛОГІЇ

У статті проаналізовано теоретико-методологічні проблеми дослідження феномена відповідальності та показано, що існує теоретичний плюралізм стосовно щодо визначення поняття відповідальності, спостерігається різноплановість дослідницьких підходів і широкий спектр використовуваного в них методичного інструментарію.

Ключові слова: відповідальність, професійно відповідальна поведінка.